

КОЗАКИ НОВОЇ СІЧІ В ОБОРОНІ ЗАПОРОЗЬКИХ ПРАВ І ВОЛЬНОСТЕЙ: ІСТОРИОГРАФІЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Аналізується наукова література ХХ – початку ХХІ ст. щодо висвітлення виборювання козаками Нової Січі прав та вольностей запорозьких. Історики радянського періоду (В. Голобуцький, О. Апанович, Н. Полонська-Василенко) мали певні напрацювання в контексті дослідження козацької тематики. Звернули увагу на цей аспект історії Нової Січі і автори нової генерації (І. Ільєнко, Л. Залізник, О. Січова, В. Мороз, С. Андрєєва, В. Полторак, В. Яценко та ін.). Показано, що дослідницький процес на сучасному етапі суттєво поживався, відбулася зміна парадигми, що позитивно вплинуло на стан вивчення проблеми.

Ключові слова: історіографія, Нова Січ, козацькі права та вольності, колоніальна політика.

Анализируется научная литература ХХ – начала ХХІ века в контексте освещения борьбы казаков Новой Сечи за права и вольности запорожские. Историки советского периода (В. Голобуцкий, Е. Апанович, Н. Полонская-Василенко) имели определенные наработки в контексте исследования казацкой тематики. Обратили внимание на этот аспект истории Новой Сечи и авторы новой генерации (И. Ильенко, Л. Зализняк, О. Сичевая, В. Мороз, С. Андреева, В. Полторак, В. Яценко и др.) Показано, что исследовательский процесс на современном этапе существенно оживился, произошла смена парадигмы, что положительно повлияло на состояние изучения проблемы.

Ключевые слова: историография, Новая Сечь, казацкие права и вольности, колониальная политика.

The condition of studying of struggle of Cossacks of New Sich for the fights and liberties the Zaporozhe beginnings in a historiography of 20-21 centuries is analyzed. Historians of the soviet period (V. Golobutsky, O. Apanovich and N. Polonskaya-Vasilenko) had some operating time in a context of research Cossack subjects. Howe paid attention to this aspect of history of New Sich and history of new generation (I. Ilyenko, L. Zaliznjak, O. Sichevaya, V. Moroz, S. Andreeva, V. Poltorak, V. Yatsenko). Shown that the research process at the present stage significantly excited, there was a paradigm shift, which positively affected the state of the problem.

Key words: historiography, New Sich, Cossack rights and liberties, colonial policy.

Серед комплексу питань, що стосуються історії Нової Січі, заслуговує на увагу проблема оборони козаками своїх прав та вольностей. Складовою національної ідентичності для Війська Запорозького Низового були територія (нерозривна єдність народу зі своєю землею), «Вітчизна», що пов'язувалася насамперед із політико-правовими проявами суспільного життя, національна гідність, що проявлялась у патріотизмі, вільнолюбстві, мужності, терплячості, вірності присязі, готовності служити Вітчизні заради «загального добра». Виборюючи свої права і вольності в імперії, козаки, передусім, виборювали

свої політико-культурні цінності, наповнені національним змістом. Стрижнем національної ідентичності козацтва була консолідація навколо політико-правових цінностей та інституцій з метою утримати свої соціально-економічні, політичні, правові й культурні позиції перед посилюючим тиском. Цей, хоча й сумний, досвід козацтва не втрачає своєї повчальності до сьогодення.

Надзвичайно суперечливим було ставлення радянської історіографії до дослідників козацької тематики. Загалом, радянська історіографія через ідеологічну упередженість питання стосовно козацтва

або зовсім замовчувала, або висвітлювала однобоко, ставлячи наголос на класовій боротьбі. В контексті цієї проблеми фрагментарно зверталась увага і на боротьбу козаків за свої права і вольності. Вчені-емігранти (О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко) зробили свій внесок у вивченні цього питання в українську історіографію. Протягом останніх 20-ти років значно розширився спектр історіографічних досліджень українських учених, які так чи інакше пов'язані з темою пропонованої статті. Певний інтерес до питань висвітлення захисту козацьких прав та вольностей в українській історіографії виявляли історики І. Ільєнко, Л. Залізняк, О. Січова. Слід відзначити дисертаційні дослідження С. Андрєєвої, В. Полторака, В. Яценко, які зробили вагомий внесок у дослідження проблеми. Але стан вивчення науковцями зазначеної проблеми ще не став об'єктом спеціального дослідження. Є суттєва необхідність комплексного дослідження стану висвітлення оборони прав і вольностей Військом Запорозьким Низовим. Тим більше, що джерельна база є цілком достатньою: доба Нової Запорозької Січі є єдиним періодом від якого зберігся цілісний корпус документів – продукт власне козацького діловодства.

Метою даної статті є аналіз стану вивчення виборювання козаками Нової Січі прав та вольностей запорозьких у науковій історичній літературі ХХ – початку ХХІ ст.

Українська історіографія доби Української революції була тісно пов'язана з суспільно-політичними процесами, що відбувалися в державі. Перед істориками стояло завдання – створення праць з історії українського народу, козацького руху, козацьких традицій. «Останні часи Січі Запорозької і початок козацького війська Чорноморського» – історичне оповідання, скомпоноване для широкого загалу з найкращих історичних праць (зі слів самого автора) М. Мандрика. Напевне, науковий рівень цієї роботи невисокий, відчувається літописно-літературна традиція, патріотична риторика, а також відсутність критичних прийомів дослідження джерел. Та, безумовно, праця Мандрика заслуговує на увагу щодо висвітлення історії українських козаків. Основні тенденції в розумінні та інтерпретації ним історії Запорозької Січі простежуються на поверхні. Ліквідація козацького самоврядування зачепила патріотичні почуття автора. Висвітлюючи історію козацтва, автор високо оцінює діяльність запорожців: «Запорожці були дітьми матері-України і весь час дбали про неї, боронили її від ворогів та обстоювали її волю» [1]. Йому прикро, що «в Москві вольностей українських не розуміють» і що «на Україні скасувалися всі її порядки, а заводились московські» [2]. Те ж робилося і з вольностями запорозькими: розграбовувалися запорозькі землі, зруйновано козацький звичай обирати щороку старшину заново, відмінялось право обирати старшину вільними голосами всього товариства, судили кошового отамана не військовою радою, а російські генерали – ці та інші утиски

царського уряду відносно козаків Нової Січі автор підкріплює прикладами, які дійсно мали місце в житті козаків.

У тексті оповідання відчувається героїчно-патріотична концепція, яка була властива історичній думці у 20-ті рр. ХХ ст. Патріотична основа поглядів автора проявляється майже на кожній сторінці праці, хоча вона і має компілятивний характер. Незалежність, свобода, права – ці слова, на думку М. Мандрика, були священні для козаків. Втративши свої незалежність, свободу, права, перебування козаків на українській території у складі Російської імперії стало неможливим. Вони вимушені були шукати долі в степах чорноморських.

У радянський період вивчення історії козацтва було максимально звужене та політизоване. Пануючі в історичній науці догми і стереотипи не сприяли об'єктивному вивченню і висвітленню історичних подій доби козацтва. Втім, попри тиск марксистсько-ленінської ідеології ряд істориків шукали об'єктивні відповіді на гострі й болісні для українців питання, правду, яку приховували. У контексті ліквідації гетьманства та Запорозької Нової Січі питання знищення царатом прав та вольностей Війська Запорозького Низового набуває певного окреслення.

Досить повно окреслене це питання в монографії В. О. Голобуцького «Запорозька Січ в останні часи свого існування». Визнаний авторитет, знавець історії Нової Січі В. Голобуцький вніс вагомий внесок у вивчення історії запорозького козацтва. Довгий час науковець вивчав друковані і рукописні джерела як вітчизняні, так і закордонні. Критично переосмисливши досить великий пласт інформації, він відтворює багатогранну картину життя козаків Нової Січі. Монографія професора Голобуцького у висвітленні козацьких прав та вольностей, боротьби козаків за свої привілеї досить інформативно значуща. Поступово і аргументовано відтворюються всі прояви царського уряду щодо скасування прав та вольностей козацьких і, врешті-решт, і самої Січі. Калейдоскоп цих історичних подій автор починає з серпня 1733 р. – царською грамотою щодо визначення юридичного становища запорозького Війська Низового і продовжує до 1775 р. – року знищення Січі. Більш ніж 40 років уряд Росії застосовував загальні принципи своєї політики – всебічне зміцнення феодално-кріпосницького ладу й на Запоріжжі, яке теж «поділило долю інших козацьких військ – Донського, Терського, Яїцького, самоврядування яких зазнало суттєвих обмежень з боку уряду» [3].

На відміну від інших козацьких спільнот запорожці не мирилися з існуючим станом речей, що призвело до «фатальних наслідків для козацтва» [4]. Повний перелік царських обмежень самоврядування майже у всіх сферах життя Січі зайняв у монографії багато сторінок. Грунтовний аналіз цієї проблеми, багатий фактичний матеріал, поданий В. О. Голобуцьким надзвичайно цінний і являє собою хроніку-літопис минулого України ХVІІІ ст.

Найдокладніше зведення інформаційних відомостей про зруйнування, знищення, скасування Запорозької Січі представила О. М. Апанович у ряді робіт, статей. Зупинимося на статті «Найтрагічніший 1775 р.». Називаючи Нову Січ «останнім оплотом автономності України», оплотом волі й демократизму, вогнищем свободолюбства, героїзму, авторка з сумом констатує, що подіям 1775 р. «передував довгий шлях поступового обмеження царатом автономії України й вольностей козацтва» [5]. Аналіз документів та досліджень, відомих і маловідомих, дали змогу О. М. Апанович хронологічно простежити пресинг Російської імперії на Україну і її збройні сили – козацтво – і зробити узагальнюючий висновок: «Державне буття Січі з її вольностями, антикріпосницькою, антифеодальною суттю було історичною антитезою Російській феодально-кріпосницькій імперії» і що «царський уряд поступово, але послідовно, наполегливо і цілеспрямовано обмежував її (Січі) автономію та самостійність запорозького внутрішнього ладу» [6].

Ще задовго до зруйнування Січі, звертає увагу автор, царизм не тільки відбирав землі, а й втручався в самостійний внутрішній лад управління Запорозжям, самоврядування, судочинства, церковні справи, обмежував демократичні порядки. Яких тільки проектів не навігадував уряд проти «непорядков» запорозьких. Взяти хоча б останній, який мав назву «Мнение, коим наилучшим способом порядок в Войске Запорожском учредить надлежит». Наступ кріпосників на Січ наштовхувався на опір козацьких та народних мас усєї України. Він проявлявся у різних формах: заселяли зимівниками спірні кордони, вступали в збройні сутички із загонами фортець, розганяли пости, палили, громили, били... А також зверталися із скаргами і протестами до царських властей, споряджали спеціальні депутації. Та царизм, сановники не реагували на прохання козаків і навіть вдавалися до погроз. О. М. Апанович у своїй статті суттєво, хоча і стисло, висвітлила низку подій, які передували найтрагічнішому для України 1775 р. – року скасування Нової Запорозької Січі.

У радянську добу єдиним острівцем національної історіографії залишалася українська діаспора. Дослідження істориків діаспори були гідною відповіддю на фальсифікацію і спотворення української історії. До групи публікацій, в яких висвітлювалася проблема утиску прав та вольностей Війська Запорозького Низового царським урядом, безумовно, відноситься робота Н. Полонської-Василенко «Історія України». Об'єктивно, не уникаючи оцінок історичних подій, вчена висловлює власне трактування досліджуваного питання. Будучи метром української наукової еміграції (майже 30 років) Н. Полонська-Василенко сміло, об'єктивно висвітлює процеси скасування Гетьманства і ліквідації Запорозької Січі: імператриця одверто, послідовно і успішно, на біду українського народу, проводила політику колонізації і русифікації України, а запорозці стояли у неї на заваді. Щоб прибрати

козацьке військо з дороги, царський уряд вжив велику кількість заходів, спрямованих, передусім, на його реорганізацію.

Відносно цього явища в історії козащини Н. Полонська-Василенко дійшла висновку, що внаслідок реорганізації козацького війська відбулося остаточне його розшарування на старшину і голоту, зниження його бойової готовності. А якщо «на Запорожжі не було єдності, ні братерства, не могло бути й монолітності... це підточувало весь організм Нової Січі» [7]. Старшини, хоча і не всі, підтримували царський уряд і не виступали проти нього за козацькі права і вольності. Вони піклувалися тільки за свої особисті привілеї, домагалися власних прерогативів: «Політичних же вимог не вимагали», – стверджує дослідниця [8]. Дослідження Н. Полонської-Василенко історії України XVIII ст. повною мірою розкриває зазначену тему і заповнює прогалину в радянській історіографії щодо висвітлення питання утиску і скасування царським урядом прав та вольностей козацьких.

Здобуття Україною незалежності у 1991 р. стало визначальним у дослідженні історії України взагалі, і козацтва зокрема. Наукові розвідки, публіцистичні матеріали, публікації в пресі, спираючись на необмежене коло історичних джерел, відтворюють наукову історію Нової Січі. Сучасний історик Іван Ільєнко у роботі під безкомпромісною назвою «В пазурах у двоглавого» у розділі «Боротьба російського уряду з вольностями Запорожжя» хронологічно просліджує цю боротьбу, починаючи з 1735 р., коли напроти Січі збудовано було Новосіченський ретраншемент з російською залогою для контролю над Запорожжям. А далі гірше: «З 1750-х років Запорожжя було оточене кільцем російських укріплень; з півночі йшли – Нова Сербія, Українська лінія, Слов'яносербія, залоги в Усть-Самарському, Новобородицькому, Микитинському, Биркутському, Сокольському редурах» [9]. Старшини цих залог постійно втручалися в справи Коша, вчиняли здирства, не чемно поводитися, могли навіть заарештувати отамана, суддю, писаря (1757 р.).

Автор наголошує, що боротьба козаків за справедливе розв'язання суперечок, які виникали у процесі відстоювання козаками своїх прав та вольностей, перетворилася на один із основних напрямків діяльності Коша, який боронився як легально, посилаючи уряду прохання по захист, депутатів з цінними подарунками тощо, так і збройно – звільняли свої землі від чужинців, втративши надію на допомогу. Ніякі методи боротьби, застосовані козаками, не принесли їм бажаних наслідків. З кожним роком вони втрачали свої вольності і «звичайно, запорозці розуміли, до чого воно йде» [10].

«Від козацької вольності – до Новоросії» в статті під такою назвою Леонід Залізник висвітлює руйнування Нової Січі у 1775 р. і простежує події, які до цього призвели. Козаки постійно вимагали і прохали царизм підтвердити стародавні права й вольності, договірні статті Б. Хмельницького.

Автор робить ретроспективний екскурс в історію і нагадує, що «усі території надавалися Запорозькому Війську спеціальним указом польського короля Стефана Баторія від 1576 р. пізніше право запорожців на вгіддя підтверджували інші польські королі, Б.Хмельницький, монархи Росії – Олексій Михайлович, Петро I, Анна Іоаннівна, Єлизавета Петрівна, та навіть, Катерина II» [11].

Своє бачення причини наступу царизму на вольності запорожців автор бачить в тому, що «централізованій державі була потрібна земля для здобування коштів на фінансування державних програм (передусім військових) та утримання найбільш привілейованої верстви імперії – бюрократичного апарату» [12]. Росія поклала око на родючі ґрунти лісової та степової України – володіння вільних козаків-хліборобів. Катерина II вирішує не церемонитись з запорожцями і правдами та неправдами забрати у них землі, замінити демократичне козацьке самоврядування призначеними центром посадовцями. Для уряду не існувало ні запорожських вольностей, ні прав. «Якщо запорожці не мали права на землі, політі власною кров'ю, то які права мали на них російські вельможі?» – задає питання самій історії дослідник [13]. Настрої козаків, основний зміст яких фокусувався на думці про збереження своїх споконвічних прав й вольностей був дуже не до вподоби царизму і він почав «убирати в мішок» Січ, займаючи її землі переселенцями, будовами укріплень, «ліній», фортець тощо. А в 1775 р. без жалю цей «мішок» Катерина II зашморгнула і роздавала козацькі землі як хотіла, бо боронити їх вже було нікому.

Царський уряд не дотримався своїх обіцянок, це переконливо, на досить багатому історичному матеріалі доводить О. В. Січова у статті «Ставлення гетьманського уряду К. Розумовського до створення Нової Сербії». Автор, вивчаючи матеріали Сенатського архіву (Протоколи правительствующего Сената), рукописи, які зберігаються у НБУ ім. В. І. Вернадського, роботи Е. О. Загорівського, О. М. Посунька, Н. Полонської-Василенко та інших, відображає всю картину минувшини, коли у 1751 р. «Російська імперія віришила втілити в життя свій новий колонізаційний проект – створення на південних кордонах Сербського військового поселення, яке в історії відоме під назвою Нова Сербія» [14].

Дослідниця показує, що чотири полки (по 4 тис. кожний), сформовані з православних народів – сербського, македонського, болгарського і волозького, були поселені на правобережних землях, від гирла річки Кагарлика, прямою лінією до витоків р. Тури, звідти на гирло р. Кам'янки, далі до р. Березівки, далі до р. Омельника і потечі до впадіння у р. Дніпро. Це були землі Миргородського і Полтавського полку. Південніше від сербського поселення була побудована фортеця Св. Єлизавети, з метою захисту поселення сербів. Козаки несли великі збитки. На захист інтересів козаків став гетьман К. Розумовський, який звертався і до Київського генерал-губернатора Леонтєва, і в

Сенат з листами, проханнями, пропозиціями, де краще було б поселити сербів, щоб не тиснути на права козаків. Бо «володіють вони тими ґрунтами законно – згідно з гетьманськими універсалами і давніми урядовими купчими записами» [15].

Та російський уряд, констатує історик, пішов на свідоме порушення не лише моральних, а й офіційних законів, визнавши всі купчі, універсали, спадкові права власності недійсними «на підставі того, що ті віддалені землі до війни 1735-1739 рр. не належали Росії» [16]. Коли ж вони почали належати Росії, вони стали, за визначенням Сенату, вільними. Тож ті, хто на них проживав, мали надіслати до Сенату прошення аби підтвердити своє право власності. Цього не зробили, а ті документи, які вони мали, втратили чинність. Розумовський намагався довести, що українське населення проживає в цих містах законно, відповідно до Сенатських указів від 8 березня 1743 р., 11 червня 1744 р. і 22 жовтня 1744 р. і просив селити сербів за українською лінією. Але втручання гетьмана не допомогло. Всі зусилля його відстояти права своїх підданих завершувалися невдачами.

Та й це ще не все. Гетьман змушений був регулярно направляти козаків то для будівництва фортеці Св. Єлизавети, то для захисту кордонів нових адміністративних утворень. У травні 1751 р. був опублікований указ про утворення Новослобідського полку на території 120-верстової смуги, розташованої південніше від Нової Січі. Коли ж виникло питання, кому повний полк буде підпорядкуватися, Сенат не надав такого права гетьману, а постановив, що полк має бути у підданстві коменданта фортеці Св. Єлизавети. Новоутворення на південних кордонах контролювалося безпосередньо Сенатом у відомстві Военної колегії. Влада в регіоні здійснювалася Київським генерал-губернатором. Тож створене царським урядом на запорожських землях Нової Сербії не що інше, як наступ на територію Січі, обмеження її автономії і поступове скасування, доводить О. В. Січова.

Певну інформацію про відстоювання козаками Нової Січі своїх прав й вольностей можна почерпнути з публікації В. Мороза «Антон Головатий, дипломат і поет». Автор привертає увагу читача до постаті високоосвіченої людини, поета, хороброго воїна і мудрого дипломата, військового старшини і писаря Самарської паланки, який входив до найближчого оточення останнього кошового отамана Петра Калнишевського, Антона Андрійовича Головатого. Цей козак багато разів їздив до Петербурга в складі посольства для вирішення різних справ – одержувати гроші, клопотатись про цілість вольностей, захищатись від нападок сусідів та ін. Разом з кошовим отаманом П. І. Калнишевським Головатий з товариством перебував у столиці в 1766 р. і в 1768 р., вже на посаді військового писаря.

У 1773 р. Головатий був посланий Кошем в столицю для пояснень з приводу будівництва так званої Дніпровської лінії, що проходила по річкам Московці, Берді і до берегів Азовського моря. В

березні 1774 р. Кіш знову посилає козацького посланця в Петербург. Йому потрібно було пробитись до генерал-губернатора князя А. О. В'яземського і клопотатись про прийом Катериною II. Він блискуче виконав поставлене завдання, проявивши неабиякий дипломатичний хист, Головатий добився прийому в імператриці і вручив їй дві чолобитні із скаргами на свавілля адміністрації Новоросійської губернії і фортець і розвіяв всі скарги російських урядовців на запорожців. На Січ він привіз розпорядження про вибори депутатів для вирішення суперечливих земельних питань. «І завдяки його зусиллям загроза ліквідації Січі на певний час була усунута» [17], – запевняє В. Мороз.

У жовтні 1774 р. у складі делегації, яку обрала загальна військова рада, Головатий знову у Петербурзі, та обстановка при дворі була надзвичайно напружена, тож «презенти» вже не допомогли. Запоріжжя звинуватили у всіх гріхах. Головатий, розуміючи стан речей, добивається до Потьомкіна і запропонує йому проект перетворень запорізького війська. Поки йшли переговори, Січ було ліквідовано. Дослідження В. Мороза відносно життя і діяльності козацького дипломата А. А. Головатого дають нам можливість зробити висновок, що в останні роки існування Нової Січі козаки майже втратили свої права і з великими потугами виборювали, вірніше, вимолювали свої вольності.

Дисертаційне дослідження С. С. Андрєєвої присвячене 300-річчю співіснуванню запорожців з кримським ханством, яке проявлялось і в господарстві, культурі, повсякденні тощо. Традиційна історіографія представляла відносини Запоріжжя і Кримського ханства як національно-визвольну боротьбу українців проти татар. Це не відбиває всієї складності, розмаїття та взаємовпливів двох порубіжних спільнот. Дослідниця провела аналіз змісту основних напрямків відносин козаків з населенням Кримського ханства за часів Нової Січі.

З огляду на проблемне питання, яке нами вивчається, викликає зацікавлення 5-й розділ дисертації, а, точніше, – 3-й підрозділ «Проблема запорізько-татарських конфліктів в порубіжній зоні». Частина істориків стверджувала, що козаки були «головною біллю» цариці Катерини II, що вони постійно викликали невдоволення російського уряду. «Зачіпки запорізького козацтва з Туреччиною, Кримом і Польщею в часах, коли Росія була з цими державами в згоді» [18], – відмічає М. С. Грушевський, «пограничные споры, распри, какими терзалось Запорожье» [19], – підкреслює О. А. Скальковський – все це мало певні наслідки. Автор дисертації теж наголошує на традиціоналізмі прикордонних конфліктів, які були невід'ємною частиною двох суспільств: Запоріжжя та Кримського ханства. Систематизуючи причини і прояви конфліктів, вчена робить висновок, що «конфліктне становище на кордоні в середині XVIII ст. було для татар і запорожців явищем звичайним. Воно

відбивало особливості їхнього соціально-економічного розвитку» [20].

Викрити причини конфліктів авторці допоміг аналіз представницького комплексу джерел, частину яких було залучено до наукового обігу вперше, в тому числі з закордонних архівів. Учена дослідила діяльність комісії для задоволення взаємних претензій татар і запорожців, діяльність запорізького старшини Г. Якимова в Очакові, російського консула в Криму О. Нікіфорова. Нестабільна соціальна та політична ситуація на Січі і в ханстві, військово захоплення здобичі навіть в мирний час, агресивні плани, дії, які базувалися на застарілій національній та релігійній ворожнечі, відсутність реальних правових механізмів вирішення торговельних та лихварських суперечок, відсутність адміністративного забезпечення порядку в регіоні – все це провокувало козаків і задавало клопоту імператриці, яка вже виношувала плани приборкання козаків. Бо запорізько-татарська конкуренція мала руйнівний характер і «стала на перешкоді опануванню Росією Північного Причорномор'я, колонізації цих земель, економічному, військовому, дипломатичному утвердженню в регіоні» [21].

Васмени запорізьких та донських козаків при дослідженні питання щодо прав та вольностей запорізьких теж заслуговують на увагу. Пояснення просте – ці козацькі товариства мали багато спільного. Водночас, це два окремі адміністративні суб'єкти. Росія змогла реформувати донське козацтво, і воно стало її послідовним прибічником. Запорізьке ж козацтво з огляду на специфіку свого розвитку не піддавалося реформуванню. Та зараз нас цікавить політичний і соціально-економічний аспекти взаємин Дону і Запоріжжя.

Ці питання висвітлено у фаховій праці – дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук В. М. Полторака. Дослідником зроблено вдалу спробу прослідити дві сфери контактів цих козацьких спільнот: взаємини адміністративних суб'єктів як сусідів та їхні стосунки як представників військових підрозділів. У першій сфері прикордонні стосунки у 1734-1775 рр. характеризувалися виникненням великої кількості конфліктних ситуацій різного масштабу, до яких призводили відсутність безпосередньо запорізько-донського кордону, розмежування земель, загарбання запорізьких земель донськими козаками, неофіційне використання запорожцями земель, наданих донцям, неврегульоване питання відносно промислів. Територіальні протистояння загострювали стосунки між цими козаками, а ще погіршали козацькі стосунки через боротьбу старшин за торговельну монополію в регіоні. Всі ці конфліктні ситуації вплинули, констатує дослідник, на «прийняття російським урядом рішення про ліквідацію Війська Запорізького» [22].

Конфронтація між донським і запорізьким козацтвом, мала згубні наслідки для Запоріжжя. Російський царат часто захищав інтереси донських

козаків, бо вважав Військо Донське за зразок для інших козацьких спільнот. У міжкозацьких взаєминах імперія керувалася нормативно-правовими актами, створюючи комісії, які були посередниками між урядом та козаками обох військ. Порушуючи права та вольності Запорозжя, донські козаки знаходили підтримку у чиновників царського уряду. А для Січі це було ще одним з чинників ліквідації Війська Низового.

Окремі аспекти щодо інтеграції козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст. розглянуті в дисертаційній роботі В. Б. Яценка. Він вніс досить вагомий внесок у розробку даного питання. Поглинання козацьких автономій України з часом, підкреслює вчений, поглиблювалося. І вже у XVIII ст. вони досягли апогею. Причин цього процесу він називає декілька: а) відсталість тієї моделі управління, що існували у козацьких автономіях порівняно з модернізованою протягом XVIII ст. управлінською системою Росії; б) слабкість регіональної ідентичності козацьких еліт, які не чинили істотного опору; в) незавершеність від часу Богдана Хмельницького соціальних трансформацій та державотворчого процесу в українських автономіях [23].

Проаналізувавши наявні в історіографії відомості про політику російського абсолютизму щодо українського козацтва, науковець, застосовуючи у своєму дослідженні порівняльний аналіз, визначає спільні риси і особливості інтеграції на Гетьманщині, у слобідських полках і у Війську Запорозькому. Всебічно вивчено етапи встановлення контролю російської влади над Січчю, де цей процес здійснився інакше. А саме, «використовуючи систему міжнародних угод з Османською імперією, Кримським ханством, Річчю Посполитою, царська влада вже наприкінці XVIII ст. зуміла домогтись визначення на міжнародній арені свого одноосібного протекторату над Низовим Військом», – запевняє історик, і продовжує «і прагнучи мати важелі впливу на політичну активність запорожців, царизм застосовує до низових козаків механізм вибіркової колонізації та переміщення населення» [24]. Йдеться про різні споруди на запорізьких землях, заселення їхніх територій, нівелюванні прав та вольностей. Особливо ці дієства уряду активізувалися

після повернення козаків під протекцію Росії у 1734 р.

Автор перелічує заходи російського уряду щодо зміцнення свого контролю над січовиками протягом існування Нової Січі. Мета цих заходів, констатує автор, «перетворити Військо Запорозьке Низове на покірну урядові військову організацію на зразок донських козаків» [25]. Уряд мріяв реалізувати реорганізацію запорозького козацтва мирним шляхом. Січовики негативно реагували на дії імперської влади, бо мали власну програму колонізації запорозьких вольностей. І саме тому, запевняє автор, вдалися до збройного захисту своїх земель.

Зацікавленість викликає думка В. Б. Яценка відносно опору січовиків урядовій колонізації Запоріжжя: «У Петербурзі опір трактували як прояв економічного і політичного сепаратизму... Усвідомлюючи марність сподівань на мирну реорганізацію Низового Війська, було прийнято рішення про необхідність ліквідації Запорозької Січі» [26]. Дослідником здійснена спроба простежити хід політичного поглинання Запоріжжя абсолютизмом. Ця спроба цілком вдалася.

На завершення можна констатувати, що заслугою істориків, які вивчали проблему протягом XX – початку XXI ст., є постановка проблеми та накопичення значного матеріалу щодо історії Нової Січі, вивчення козацьких, прав та вольностей, їхньої зміни з плином часу в бік поглинання царським урядом і врешті-решт скасування цих прав та вольностей цілком. Безумовно, тема ця повністю не досліджена, залишається низка питань, які заслуговують на перспективне вивчення, а саме: висвітлення участі різних верств козацтва у виборюванні прав і вольностей запорозьких, дослідження правового статусу козаків в адміністративній системі Російської імперії, економічні та політичні чинники ліквідації прав та вольностей Війська козацького, аналіз сутності міждержавних домовленостей українських гетьманів з російським царем відносно прав та вольностей козацьких, прослідити процес сходження козацтва із соціальної і політичної арени. Ці та інші питання потребують виявлення пласту цінної інформації, що лишилася поза увагою дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мандрика М. Останні часи Січі Запорозької і початок козацького війська Чорноморського / М. Мандрика. – Катеринослав, 1919. – С. 1.
2. Там само. – С. 18.
3. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775 рр. / В. О. Голобуцький – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – С. 72.
4. Там само. – С. 82.
5. Апанович О. М. Найтрагічніший 1775 р. / О. М. Апанович // Військо України. – 1993. – № 5. – С. 55.
6. Там само. – С. 56.
7. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України / Н. Д. Полонська-Василенко : У 2-х т. – Т. 2. – К. : Либідь, 1993. – С. 131.
8. Там само. – С. 107.
9. Ільєнко І. В пазурах у двоглавого. Українство під царським гнітом (1654-1917 рр.) / І. Ільєнко. – К., 2004. – С. 134.
10. Там само.
11. Залізняк Л. Від козацької вольності – до Новоросії / Л. Залізняк // Пам'ятки України. – 1991. – № 2. – С. 20.

12. Там само. – С. 19.
13. Там само. – С. 20.
14. Січова О. В. Ставлення гетьманського уряду К. Розумовського до створення Нової Сербії / О. В. Січова // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2007. – Вип. 12. – С. 124.
15. Там само. – С. 127.
16. Там само. – С. 129.
17. Мороз В. Антон Головатий, дипломаті поет / В. Мороз // Козацтво. – 1993. – № 1. – С. 19.
18. Грушевський М. С. Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх / М. С. Грушевський. – К. : «КМ Academia», 1994. – С. 191.
19. Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. А. Скальковский. – 3-е изд. Ч. 2. – Одесса, 1885. – С. 20.
20. Андреева С. С. Взаємини Запорожжя і Кримського ханства періоду Нової Січі (1734-1775 рр.) : автореф... канд. істор.наук : 07.00.01 / С. С. Андреева. – Запоріжжя, 2006. – С. 14.
21. Там само. – С. 16.
22. Полторак В. М. Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734-1775 рр.) : автореф... канд. істор. наук : 07.00.01 / В. М. Полторак. – Запоріжжя, 2007. – С. 11.
23. Яценко В. Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст. : автореф... канд. істор наук : 07.00.01 / В. Б. Яценко. – Харків, 2007. – С. 1.
24. Там само. – С. 15.
25. Там само.
26. Там само.

Рецензенти: Темірова Н. Р., д.і.н., проф.;
Богданова Т. Є., к.і.н., доц.

© Колодчук Д. В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 23.06.2010 р.